

HAYVANLARIN KORUNMASINA DAİR GÖRÜŞLERE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Dilara Buket TATAR*

ÖZET

Geçmişten bugüne insanlar ve hayvanlar arasındaki yakın ama karmaşık, bir nevi “şizofrenik” ilişkidir. Bu ilişkinin bir tarafı olan insanın rolünü belirlemeye ve diğer tarafı olan hayvanları korumaya yönelik, tarihsel süreçte “hayvan refahı”, “hayvan özgürleşmesi” ve “hayvan hakları” olmak üzere üç görüş ortaya çıkmıştır. Hayvan refahı görüşünde hayvanların, araştırmada kullanılmasında, yiyecek olarak satılmasında ve spor amaçlı avlanmasında ahlaki bir yanlışlık olmadığı savunulmaktadır. Bentham ve Mill’den felsefi temellerini alan hayvan refahı görüşü, genel görünüm itibarıyla “yarar”cıdır. Hayvan özgürleşmesi görüşünde, biyolojik karakteristik ya da psikolojik özellikler ne olursa olsun tüm türlere eşit muamele yapılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu görüşün mimarı olan Peter Signer, yararcı felsefenin temel savlarıyla örtüşmektedir. Hayvan hakları görüşünde ise hayvanların kullanılmasının ve istismar edilmesinin tamamen ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmektedir. Hayvan hakları görüşünün önemli figürlerinden Regan, hayvan haklarını, Kant’ın “değer” kavramından hareket ederek geliştirdiği “içkin değer” kavramıyla gerekçelendirmiştir. Ayrıca hayvan haklarını “hayvan doğası”ndan hareketle gerekçelendiren, doğal hukuk ve ekolojik bakış da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan, hayvan refahı, hayvan özgürleşmesi, hayvan hakları, hayvan doğası

A CRITICAL APPROACH TO VIEWS ON ANIMAL PROTECTION

ABSTRACT

Humans have always had a close but complex, “schizophrenic,” relationship with animals. Until today, three views “animal welfare”, “animal liberation” and “animal rights” have been suggested for determining the parameters of animal protection and human’s role as one side of the relationship. Animal welfare holds that humans do nothing wrong when they use animals in research, raise them to be sold as food, and hunt them for sport. The justification of this view is based on arguments of Bentham and Mill and is “utilitarian” in nature. On the other hand, animal liberation claims that all species should be treated the same, without taking into consideration biological and psychological features. As an architect of animal liberation, Peter

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih : 25.03.2016

Yayınlanmasının Uygun Görüldüğü Tarih: 11.07.2016

Signer's arguments coincide with utilitarian propositions. Lastly, animal rights view proposes that human utilization of animals should be abolished in practice. Regan as the leading figure of the view, takes Kant's concept of "worth" a step further by using the term "inherent value". Furthermore, there are "natural law" and "ecological approach" views that justify animal rights characterized by "animal nature".

Keywords : *Animal, animal welfare, animal liberation, animal rights, animal nature*

GİRİŞ

Geçmişten bugüne insanlar ve hayvanlar arasında yakın ama karmaşık, bir nevi “şizofrenik” bir ilişki olmuştur¹. İnsanlar bazen hayvanlara eziyet etmekte, bazen de onları çok önemsemektedir. Örneğin bazı kültürlerde atalar, ruhlar ve hatta tanrılar, hayvan şeklindedir. Olymposlular’da kahramanlar yabanıl hayvan suretindedir ya da hayvana dönüşebilir². Yunan Tanrıçalarından Aphrodite “arkasında, onu pohpohlayan bozkurtlar, kızıla çalan sarı postlarıyla aslanlar, ayılar ve geyik yavrusuna doymayan hızlı panterler” yürüyen bir “Yabani Hayvanlar Tanrıçası”dır³. Benzer şekilde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’te Tanrı tarafından yaratılmış hayvanlar, Tanrı için var olmaktadır. Tanrı, yarattığı canlılarda farklı şekillerde görünmektedir⁴. Örneğin Kur’an-ı Kerim’de “Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah’ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duası ve tesbihini (öğrenmiş) bilmiştir”⁵ denilerek; hayvanların, Tanrı’nın varlığını, birliğini, üstün kuvvet ve kudretini gösteren birer delil olduğu söylenmektedir⁶. İfade ettikleri bu kutsallık yanında insanlar, hayvanları yüzyıllarca çalışma arkadaşları ve yoldaşları olarak görmüş, onlara kıymet vermiştir.

¹ FRANCIONE, Gary L., **Hayvan Haklarına Giriş, Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?**, (çev. Renan Akman, Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 23.

² ELIADE, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına**, (çev. Ali Berkay), Üçüncü Basım, Kabaıcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 346, 347.

³ ELIADE, s. 341.

⁴ LINZEY, Andrew, “Christian Theology and Animal Rights”, http://www.shapworkingparty.org.uk/journals/articles_89/6_Linzey.pdf, (erişim tarihi 10.02.2016), s. 4.

⁵ **Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, 26. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 86-A, Ankara, 2012, En-Nûr 24: 41.

⁶ AKTAŞ, Hamza, “İslam’da Çevre Bilinci ve Eğitimi”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt: 9, Sayı: 8, 2014, s. 161.

Fakat aynı insanlar, hayvanlara dehşet verici muameleler de yapmıştır ve maalesef hâlâ yapmaktadır. Örneğin tavuk çiftliklerinde yumurtlama döngüsünü “*teşvik etmek*” için tavuklara on-on beş gün yem verilmemekte ve bu sürede tavuklar vücut ağırlıklarının %25’ini kaybetmektedir. Bu süreçte tavuklar tüylerini dökmekte ve tüy dökme sırasında tavuklarda oranı %10’a varan ölümlere rastlanmaktadır⁷. Çin’de ve diğer Güneydoğu Asya ülkelerinde yılda iki milyon kedi ve köpek sadece kürkleri için öldürülmektedir. Bu hayvanların öldürülme yöntemleri ise dehşet vericidir. Kediler kimi durumlarda sahipleri tarafından boğazlanarak, asılarak ya da bir yere asılıp boğazlarına zorla su akıtılarak öldürülmektedir. Köpekler ise bir telle boyunlarından asılarak ya da havada asılıyken bedenlerine keskin bir bıçak saplanarak öldürülmektedir. Deri yüzme işlemi ise kimi zaman hayvanın ölmesi bile beklenmeden yapılmaktadır⁸. Yani insanlar, hayvanların ahlaken önemli varlıklar olduğunu savunurken ve onları önemserken bile onlara bu kabulü yalanlayan biçimlerde muamele etmektedir⁹.

Geçmişte teologlar ve düşünürler nadiren de olsa insanların hayvanlara karşı sorumluluklarını tartışmıştır. Fakat insanların hayvanlara karşı davranışlarını değiştirmeye ya da düzenlemeye dair sistematik girişimler, XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Birçok tarihinin işaret ettiği gibi hayvanların korunmasına dair sistematik çalışmalar, Sanayi Devrimi’nden sonra başlamıştır. Bu erken çabalar, atlara ve çalıştırılan diğer hayvanlara zulmedilmesine ve hayvanlar üzerinde deney yapılmasına odaklanmıştır¹⁰.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise hayvanlara dair toplumsal kaygılar azalmaya başlamıştır. Fakat endüstri ve bilimde yaşanan gelişmeler, insanlığa harika şeyler katmasına rağmen, hayvanların dünyasına denek hayvanı olma ve fabrika çiftliğinde çalıştırılma gibi korkutucu şeyler getirmiştir¹¹. Hayvanların özellikle çiftliklerde ve tıbbi araştırmalarda kullanımının hızla yükseldiği II. Dünya Savaşı’ndan sonra, hayvanların korunması konusunda yeni tartışmalar başlamış ve buna bağlı olarak yeni organizasyonlar kurulmuştur¹². Peter

⁷ REGAN, Tom, **Kafesler Boşalsın Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, (çev. Serpil Çağlayan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 144.

⁸ REGAN, (2007), s. 176, 177.

⁹ FRANCIONE, (2008), s. 23.

¹⁰ YOUNT, Lisa, **Animal Rights**, Revised Edition, Infobase Publishing, USA, 2008, s. 3.

¹¹ KISTLER, John M., **Animal Rights, A Subject Guide, Bibliography and Internet Companion**, Greenwood Press, USA, 2002, s. XV.

¹² YOUNT, s. 3.

Signer'in ezber bozan kitabına kadar, bu konuda yazılanların sayısı yavaş yavaş artmıştır¹³. 1975'te Avusturyalı düşünür Peter Signer'in yazdığı "*Hayvan Özgürleşmesi*" adlı kitap, hayvanların korunmasına dair tartışmaların doruk noktası kabul edilmektedir¹⁴. Bu kitap, "*hayvan refahı*" görüşünden esinlenen ve hâlâ varlığını sürdüren ve hayvan refahından farklılaşan amaçlarıyla "*hayvan hakları*" görüşüne ilham vermiştir. Çoğu hayvan refahı görüşü savunucusu, gereksiz zulmün sona erdirilmesine odaklanmış ve hayvanların öldürülmesini ahlaki açıdan sorgulamamışken; Signer ve taraftarları, insanların hayvanları öldürmeye hakkı olup olmadığını sorgulamıştır.

XX. yüzyıldan XXI. yüzyıla gelindiğinde hayvan hakları görüşü, hayvan refahı görüşünden daha geniş bir kitleye ulaşmıştır. "*Hayvan hakları*" görüşüyle birlikte insanlar ilk defa hayvanlarla olan ilişkisini gözden geçirmeye başlamıştır¹⁵.

Bu açıklamalardan da görüldüğü üzere hayvanların korunmasına dair, "*hayvan refahı (animal welfare)*", "*hayvan özgürleşmesi (animal liberation)*" ve "*hayvan hakları (animal rights)*" olmak üzere üç terim kullanılmaktadır. XIX. yüzyılda kullanılmaya başlayan "*hayvan refahı*"nda insanların, hayvanlara karşı davranışlarına öncelik verilmektedir. Hayvanların araştırmada kullanılmasında, yiyecek olarak satılmasında ve spor amaçlı avlanmasında ahlaki bir yanlışlık olmadığı savunulmaktadır. Zira hayvan refahı terimi etrafında şekillenen görüşlere göre; insanların menfaatleri, hayvanların menfaatlerinden üstündür. Buna rağmen hayvanlara gereksiz yere acı çektirilmemelidir¹⁶. Dolayısıyla bu görüşlere göre hayvanların kullanılması, yasaklanmamalı sadece onların kullanılmasına kabul edilebilir sınırlar çizilmelidir. Bu anlamıyla hayvanlar, mülkiyet konusu olmaya devam edebilir ama onlara nasıl davranılacağı daha iyi bir şekilde düzenlenmelidir¹⁷.

Hayvan özgürleşmesi terimi¹⁸, 1970'lerin ürünü olarak hayvan refahı teriminden nispeten daha yenidir. Hayvan özgürleşmesi savunucularından olan

¹³ KISTLER, s. XV.

¹⁴ YOUNT, s. 3.

¹⁵ YOUNT, s. 3.

¹⁶ REGAN, Tom, "Animal Rights" **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall, Greenwood Press), USA, 1998, s. 42.

¹⁷ GIBSON, Miah, "The Universal Declaration of Animal Welfare", **Deakin Law Review**, Vol.: 16, No.: 2, 2011, s. 544.

¹⁸ Bu terim ilk defa Richard Ryder tarafından kullanılmış, fakat Peter Signer tarafından meşhur edilmiştir. Bkz.: YOUNT, s. 124.

Signer, doğada hâkim olduğu iddia edilen “*Bitkiler hayvanlar için, hayvanlar insanlar içindir.*” hiyerarşisini kabul etmemekte ve bunun, türçülük olduğunu savunmaktadır¹⁹. Bu anlamıyla “*hayvan özgürleşmesi*”yle biyolojik bir türün üstünlüğünü savunan “*türçülük*”e karşı çıkılmaktadır. Biyolojik karakteristik ya da psikolojik özellikler ne olursa olsun tüm türlere eşit muamele yapılması gerekliliği vurgulanmaktadır²⁰. İnsan da bir tür olarak kabul edilmekte ve insan türünün merkeze alınarak değerlendirme yapılması reddedilmektedir. Dolayısıyla bu terim, aynı itirazı dillendiren “*hayvan refahı*” ve “*hayvan hakları*” terimlerini kapsayan bir üst terim statüsündedir.

“*Hayvan hakları*” terimi ise, hayvanların kullanılmasının ve istismar edilmesinin tamamen ortadan kaldırılması gerekliliğiyle özdeşdir. Bu savununun amacı, hayvanların temel haklarını güvence altına almak ve daha üstün olduğu iddia edilen insan ihtiyaçları için feda etmemektir²¹. Hayvan hakları savunucuları, hayvanların laboratuvarında, tarlada kullanılmasının ya da vahşi yaşam alanlarına müdahale edilmesinin ilkesel olarak yanlış olduğunu ve uygulamada buna son verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Hayvan refahında dikkate alınan ne kadar acı ve ölüm olduğu sorusu, hayvan hakları görüşüne göre merkezi problemi gözden kaçırmaya sebebiyet vermektedir. Çünkü hayvanlar, daha en başında bu şekilde kullanılmamalıdır. Ayrıca hayvanlara nasıl davranılması gerektiğini belirlemek için insanların yararının kullanılması uygun değildir. İnsanlar böyle bir kullanımdan ne kadar fayda elde ederse etsin, bu durum başlı başına bir haksızlık teşkil etmektedir²².

Makalede hayvanların korunmasına dair kullanılan bu üç terim, kronolojik sıralama gözetilerek irdelenecektir. Daha sonra, söz konusu bu terimlerin etrafında şekillenen görüşlerin felsefi temelleri incelenecek ve bu görüşlere getirilen yorumlar eleştirel bir bakışla değerlendirilecektir.

¹⁹ SHERRY, Clifford, J., **Animal Rights: A Reference Handbook**, 2. Edition, Greenwood Publishing, USA, 2009, s. 254.

²⁰ CAVALIERI, Paola, “Animal Liberation Ethics”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 34

²¹ Tom Regan bu argümanı, “*hayvan kafeslerinin kaldırılması*” olarak isimlendirmektedir. Bkz.: REGAN, (2007), GIBSON, s. 544.

²² REGAN, (1998), s. 42.

I. TERMİNOLOJİ

A. HAYVAN REFAHI

Hayvan refahı, hayvan özgürleşmesi ve hayvan hakları terimlerinde yer alan ilk kelime, hayvandır. Dilimize Arapça “*canlı olma, yaşama*” anlamına gelen ve “*hayat*” kelimesinin de kökeni olan “*hayya*” kelimesinden girmiş olan hayvan²³, Türkçe sözlükte “*hareket yeteneği olan, içgüdüleriyle hareket eden canlı yaratık*”²⁴ olarak tanımlanmıştır. Hayvanın İngilizce’deki karşılığı, Latince “*yaşayan varlık*” anlamına gelen “*animale*”den türetilmiş²⁵ “*animal*”dır ve “*organik olarak beslenen, özelleşmiş duyu organları ve sinir sistemi olan, uyarıcılara hızlıca cevap veren insanoğlu dışında yaşanan bir organizma*”²⁶ anlamına gelmektedir.

Biyoloji sözlüklerinde ise hayvan, “*hareketli, çok hücreli, her zaman diploit olan ökaryotik hücrelerden oluşan, dokularla çevrili, dış beslek, hücre çeperi olmayan hücrelere sahip, cinsel açıdan üretken, embriyosu blastula aşamasında olan hayvan familyasına ait bir organizma*”²⁷; “*hayvan familyasından kendi yiyeceğini üretme kabiliyetinden yoksun olan bu yüzden diğer organizmalarla beslenen, yiyeceklerini aramak için hareket eden ve çevredeki değişimleri algılamak için uzmanlaşmış duyu organlarına ve duyu organlarıyla el ettiği bilgiyi ileten ve çevredeki değişimlere hemen cevap vermeye yarayan sinir sistemlerine sahip yaşayan bir organizma*”²⁸; “*hücre çeperi olmayan, dış beslek hücreli organizmaları içeren familya*”²⁹ ve “*yarı kromozomlu yumurtalar ve spermin birleşmesinden oluşan embriyodan üreyen çok hücreli bir organizma*”³⁰ olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlardan yola çıkılarak hayvanın özellikleri kısaca, hücre çeperi olmayan, kendi besinini üretemeyen, hareketli, çok hücreli ve sinir sistemine sahip bir organizma olarak ortaya konulabilir³¹.

²³ NİSANYAN, Sevan, Sözlerin Soyağacı, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2012, s. 231, 232.

²⁴ **Türkçe Sözlük**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, Ankara, 2010, s. 1073.

²⁵ http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=animal, (erişim tarihi 02.03.2016).

²⁶ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/animal>, (erişim tarihi 06.01.16).

²⁷ REES, Paul A., **Dictionary of Zoo Biology and Animal Management**, Wiley Blackwell, 2013, s. 15.

²⁸ **A Dictionary of Biology**, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 29.

²⁹ ABERCROMBIE, M./HICKAMN, M./JOHNSON, M. L./THAIN, M., **The New Penguin Dictionary of Biology**, Eighth Edition, Penguin Books, 1990, s. 26.

³⁰ **A Dictionary of Science**, Sixth Edition, Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 43

³¹ İnsanın hayvan familyasından olup olmadığına dair tartışmalar, makalenin kapsamını ve

“Hayvan refahı” sözcük öbeğinde yer alan refah, Arapça “*bolluk, zenginlik*” anlamına gelen “*rafah*”tan türetilmiştir ve kökeniyle örtüşerek “*gönenç, bolluk, rahatlık ve varlık içinde iyi yaşama*” anlamına gelmektedir³². Refahın İngilizce’deki karşılığı ise Latince “*iyi olma ya da iyi yapma durumu*” anlamına gelen “*welfaran*”dan türetilmiş ve “*bir insanın ya da grubun sağlığı, mutluluğu, talihi*”³³ anlamına gelen “*welfare*”dir. “Hayvan” ve “refah”ın sözlük anlamlarından hareketle hayvan refahı, hayvanların biyolojik durumlarının ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi olarak tanımlanabilir.

Tarafımızca yapılan “hayvan refahı” tanımına paralel olarak hayvan refahı görüşünde de, hayvanlara gereksiz zulüm edilmemesi ve onların minimum refahının sağlanması savunulmaktadır. İnsanlar hayvanlara zulüm etmemek koşuluyla onları kullanmaya devam edecektir. Hayvan refahının genel anlamına rağmen, hayvanların refahının nasıl arttırılacağına dair üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımların ilkinde göre; önemli olan, hayvanların nasıl hissettiğidir. Hayvanların duyuları, onların hayat kalitesinin temel unsurlarıdır. Bu yüzden refahın artması, hayvanların rahat, memnun, hayatın normal zevklerini yaşıyor olmasına olduğu kadar aşırı acıdan, korkudan, açlıktan ve diğer hoş olmayan durumlardan da uzak olmasına bağlıdır. İkinci yaklaşım, hayvanların biyolojik fonksiyonlarını vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre; hayvanlar gelişebilmeli, büyümeli, üremeli ve hastalıktan, yaralanmadan, kötü beslenmeden ve anormal fizyolojik, psikolojik durumlardan uzak olmalıdır. Üçüncü yaklaşıma göre, hayvanların doğalarına uygun yaşamalarına izin verilmelidir³⁴.

Hayvan refahının nasıl arttırılacağına yönelik bu yaklaşımlara ek olarak, hayvan refahının arttırılmasının pratikte ne anlam ifade ettiğine yönelik alternatifler bulunmaktadır. İlk olarak, hayvanların ticari kaynak ya da eğlence kaynağı olarak kullanılması durumunda onlara iyi bakılması gerektiği ileri sürülmektedir. İkinci olarak hayvan refahının, ortalama bir insanın zulmetmemesini veya hayvanlara saygılı olmasını ifade ettiği belirtilmektedir. Üçüncü olarak, hayvanlara zulmedilmesine karşı olunmasına rağmen, onların sömürüldüğü çoğu endüstrinin ve faaliyetin de kabul edildiği bir anlayış söz

maksadını aşacağından görmezden gelinmiştir.

³² **Türkçe Sözlük**, s. 963.

³³ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/welfare>, (erişim tarihi 07.01.16).

³⁴ Bu üç yaklaşım da pratikte uyuşmalarına rağmen, aralarında farklılıklar da bulunmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz.: FRASER, David, “Animal Welfare” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 48.

konusudur. Dördüncü yaklaşım ise, acı çekmenin minimuma indirilmesini savunmakta fakat örneğin hayvanlar üzerinde yapılan bazı deneyleri kabul etmektedir³⁵.

B. HAYVAN ÖZGÜRLEŞMESİ

“Hayvan özgürleşmesi” teriminde yer alan Türkçe “özgür” kelimesinden gelen özgürleşme, “herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama, serbesti” olarak tanımlanmıştır³⁶. İngilizce’deki karşılığı ise, “tutsaklıktan, kölelikten ya da baskıdan uzaklaşma, serbest kalma”³⁷ anlamına gelen “liberation”dır. Dolayısıyla özgürleşme sözcüğü, bir kısıtlama, zorlama ya da baskı olmadan davranışta bulunmaya giden süreci ifade etmektedir. Bu çerçevede hayvan özgürleşmesi ise, hayvanların kısıtlamalardan, tutsaklıktan, baskıdan uzaklaşması ve özgürlüğüne kavuşturulması olarak tanımlanacaktır.

Toplum ve siyaset felsefesi teorisyeni Isaiah Berlin’e göre insanlık tarihi boyunca “özgürlük”e övgüler atfedilmiştir. Oysa Berlin’e göre mutluluk, iyilik ve gerçeklik gibi özgürlüğün de anlamı geçirendir. Bu sebeple o, özgürlüğün anlamını tartışmak yerine; onun anlamlarından sadece ikisini incelemeyi seçmiştir: Negatif ve pozitif anlamda özgürlük.

Özgürlük sözcüğünün negatif anlamı; öznenin, diğerlerinin müdahalesi olmadan eylemde bulunabilmesidir. Başka türlü yapabileceği bir şey için diğerleri tarafından engellenen özne, özgür değildir. Bu anlamıyla özgürlük, başkaları tarafından müdahaleye uğramamaktır³⁸.

Canlılar, doğasına aykırı bir şeyi gerçekleştirme kabiliyetinden yoksundur. Örneğin bir çiçek, yürüyemez; bir aslan, uçamaz; bir insan, havada iki metreden fazlaya zıplayamaz ya da gözleri görmeyen birisi kitap okuyamaz. Fakat bunların yapılamıyor olması, bu canlıların köleleştirilmiş ya da tutsak olduğu anlamına gelmez³⁹. Tüm bu durumlarda “doğa”nın kanunları geçerlidir (suyun 100 derece kaynaması, yer çekimi vs. gibi). Bu kanunların

³⁵ SZYTBEL, David, “Distinguishing Animal Rights from Animal Welfare” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 44.

³⁶ **Türkçe Sözlük**, s. 1869.

³⁷ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/liberation>, (erişim tarihi 02.03.2016).

³⁸ BERLIN, Isaiah, “İki Özgürlük Kavramı”, **Kirpi ve Tilki Seçme Makaleler**, (der. Murat Borovalı, çev. Mete Tunçay, Zeynep Mertoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52.

³⁹ BERLIN, (2008), s. 53.

aksi istikametinde davranmak mümkün değildir. Dolayısıyla bu durumların aksini gerçekleştirmeye dair bir olanak olmadığından, doğada “özgürlük” ya da “tutsaklık”tan söz edilemez. Özgürlük beşeri ilişkiler bağlamında söz konusu olabilir. Özgürlüğün, ıssız bir adadaki Robinson Crusoe için Cuması olmadan hiçbir anlamı olmayacaktır⁴⁰. Fakat Crusoe’nun, Cuma tarafından bir yere seyahati engellendiğinde özgürlüğünün engellendiğinden bahsedilecektir.

Berlin’e göre özgürlük sözcüğünün pozitif anlamı, bireyin kendisinin efendisi olma isteğinden türemiştir: “*Birisi olmayı istiyorum, hiç kimse olmayı değil. Bir yapıcı ve karar verici, hakkında karar verilen değil. Kendini yöneten; bir şey, bir hayvan ya da bir köle gibi doğaya göre ya da diğer insanlara göre hareket eden değil. Hedeflerini, ilkelerini belirleyebilen ve onları fark edebilen. Rasyonel olduğumu söylediğimde, beni dünyanın geri kalanından, insan olarak ayıran sebep bu. Düşünen, isteyen, hareket eden, seçimlerinden sorumlu olan ve onları kendi amaçları ve fikirleriyle açıklayabilen*”⁴¹ kişi, pozitif anlamda özgürdür. Berlin’e göre pozitif anlamda özgürlük, sadece insana özgüdür. Çünkü insan, akılcıdır ve onu, dünyanın geri kalanından farklılaştıran, işte bu özelliğidir⁴².

Berlin’e göre bu yönüyle, kişinin kendi kendisinin efendisi olmasında yatan özgürlük (pozitif) ile eylemde bulunurken engellenmemesinde yatan özgürlüğün (negatif) bir çatışma hâlinde olduğu söylenebilir. Zira ona göre bir varlık, “*kimsenin kölesi değilim ya da kendimin efendisiyim*” dediğinde bile aslında “*doğanın kölesi ya da dizginlenemez tutkularının kölesi*” olabilir⁴³. Yani negatif anlamda özgür olsa bile, pozitif anlamda özgür olmayabilir. O’na göre doğasına karşı koyabilecek ve hatta onu aşabilecek, “*akılla...uzun vadede tatmin edecek olanı hesaplayan ve amaçlayan...akıldışı dürtüyle zıtlaşan*” tek varlık, insandır⁴⁴. Çünkü insan, doğal nedenselliğin ötesinde bir varlıktır. Bu yönü, onun arzularını ortadan kaldıracıcağına değil; onlara karşı koyabileceğini ve onları denetim altına alabileceğini gösterir⁴⁵.

⁴⁰ FRIEDMAN, Milton, **Kapitalizm ve Özgürlük**, (çev. Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), Altın Kitaplar, İstanbul, 1988, s. 30; YAYLA, Atilla, **Liberalizm**, 6. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2011, s. 158.

⁴¹ BERLIN, Isaiah, **Four Essays on Liberty**, Clarendon Press, Oxford, 1969, s. 373.

⁴² BERLIN, (2008), s. 53.

⁴³ BERLIN, (2008), s. 64.

⁴⁴ BERLIN, (2008), s. 64.

⁴⁵ BERLIN, (2008), s. 68.

Hayvan özgürleşmesi görüşü, hayvanların özgür olduğu varsayımından hareket etmektedir. Oysa özgürlük, diğerlerinin engellemesinden (dışsal) olduğu kadar içgüdülerden, dürtülerden, arzulardan, tutkulardan (içsel) bağımsız olarak hareket edebilme, hareketlerinin sonucunu öngörebilme ve isteme yetilerine sahiptir. Özgürlüğe dair tüm bu değerlendirmelerin ışığında hayvanların negatif anlamda özgür olsa bile pozitif anlamda özgür olmadıkları söylenmek zorundadır. Çünkü hayvanlar, insanlardan farklı olarak kendi içgüdüleriyle bağlıdır. Onlar, kendilerini harekete geçiren sebepleri değerlendiremez. Bazı durumlarda bu sebepler arasında tercihte bulunup, daha önemli olan sebep veya değerlerle mevcut tercihlerini değiştiremez. Özgürlük için konulan bu standart, çok yüksektir ve bu anlamıyla çıkarımda bulunma yeteneğini ve kendinin bilincinde olmayı yani akıl sahibi olmayı gerektirmektedir⁴⁶. Sonuç olarak bizce, özgür olmayan hayvanların özgürleştirilmesine yönelik “özgürleşme” teriminin kullanılması yerinde değildir.

C. HAYVAN HAKLARI

Gerek doktrinde gerekse medyada en çok tercih edilen terim, “*hayvan hakları*”dır⁴⁷. Hak, Arapça “*doğru olma, gerçek ve sahih olma*” anlamına gelen “*hakk*”tan gelmektedir⁴⁸. “*Adalet; adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç; davaya veya iddiada gerçeğe uygunluk, doğruluk; verilmiş emekten doğan yetki; doğru, gerçek*” olarak Türkçe sözlükte tanımlanmaktadır⁴⁹.

Eski İngilizce “*ahlaki hak, görev, ödev, davranış kuralı, birinin hak ettiği, adil talep, doğruluk, gerçek, hukuki yetki, ayrıcalık*” anlamlarına gelen “*riht*” kelimesinden⁵⁰ türetilmiş olan “*right*” kelimesi ise, “*bir şeye sahip olmaya ya*

⁴⁶ DEGRAZIA, David, “Autonomy of Animals, Animal Rights” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 84.

⁴⁷ Beauchamp’a göre “...*hayvan hakları terimi, kablolu televizyonda, haberlerde ve radyoda kullanılmaya devam etmektedir*”. Bkz.: BEAUCHAMP, Tom L., “Rights Theory and Animal Rights”, **The Oxford Handbook of Animal Ethics**, (der. BEAUCHAMP, Tom L./FREY, R. G. Frey), Oxford University Press, New York, 2011, s. 199; DEGRAZIA; EDMUNDSON, William A., “Do Animals Need Rights?”, **The Journal of Political Philosophy**, Vol.: 23, No.: 3, 2015, SCRUTON, Roger, **Animal Rights and Wrongs**, <http://www.demos.co.uk/files/Animalrightsandwrongs2nded.pdf>, (erişim tarihi 09.02.2016).

⁴⁸ NİSANYAN, s. 223.

⁴⁹ **Türkçe Sözlük**, s. 1026.

⁵⁰ http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=right, (erişim tarihi 03.03.2016).

da bir şey yapmaya dair ahlaki ya da hukuki yetki⁵¹ olarak tanımlanmaktadır. “Right”ın “hak” anlamının yanında “sağ” anlamı da bulunmakta ve XIII. yüzyılın ortalarından bu yana “sağ”, “sol”un karşıtı olarak kullanılmaktadır. Sağ el, “doğru ve daha güçlü eli” ifade etmektedir⁵².

Hakka ilişkin tartışmalarda üç farklı hak biçiminden söz edilmektedir: Negatif haklar olarak bilinen din ve vicdan özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi geleneksel liberal haklar; pozitif veya refah hakları olarak bilinen eğitim, sağlık, barınma gibi sosyo-ekonomik haklar ve son olarak kolektif karakterli olan grup, azınlık hakları⁵³. Bu ayrımında negatif haklar, hak sahibinin hakkın konusu olan şeyi yapmasına veya ona sahip olmasına, diğerlerinin engel olmamasını sağlamaktadır. Pozitif haklar, kişiye hakkının konusunu veya içeriğini kendisinin karşılayamaması durumunda, diğerlerinin bu ihtiyaçları karşılaması yönünde bir talep sağlamaktadır. Kolektif haklarda ise, bireylerin dinsel ve kültürel aidiyetlerinden doğan özgüllükleri hesaba katılmaktadır⁵⁴. Fakat bu üç biçiminde de hak, bir kişiye bir defa verilen ve başka zaman reddedilebilen bir şey değildir. Ayrıca hak söz konusuysa, diğer insanlar bu hakka saygı duymaya dair hukuki bir ödev yüklenmiştir⁵⁵.

Siyaset felsefesi Profesörü Vernon Van Dyke’a göre hak, “*Aksine zorlayıcı başka sebepler olmadığı sürece karşılanması ya da yerine getirilmesi meşru olan yetki, ahlaki talep, ihtiyaç ya da menfaat*” olarak tanımlanabilir⁵⁶. Dolayısıyla bu tanıma göre hak, diğer insanlara karşı ileri sürülebilen hukuki,

⁵¹ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/right>, (erişim tarihi 06.01.16).

⁵² http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=right, (erişim tarihi 03.03.2016).

⁵³ KUYURTAR, Erol, **Haklar**, <http://www.liberal.org.tr/sayfa/haklar-erol-kuyurtar,232.php>, (erişim tarihi 10.02.2016), s. 1.

⁵⁴ KUYURTAR, s. 2.

⁵⁵ Maurice Cranston’a göre bir hak, ahlaksal ödevler gibi gerçekleştirilebilir olmalıdır: “Benim fiziksel olarak yapmamın mümkün olmadığı bir şeyi yapmaya dair bir ödevim olamaz. Richmond’daki Thames Nehri’nde boğulmakta olan bir çocuğu kurtarmanın, ben Richmond’un yakınlarda değilsem, benim ödevim olduğunun söylenmesi makul değildir”. Cranston’a göre “Ödevler için doğru olan, haklar için de doğrudur.” CRANSTON, Maurice, “İnsan Hakları Nelerdir?”, **Sosyal ve Siyasal Teori**, (der. Atilla Yayla), Siyasal Kitabevi, 1993, s. 66. Buna göre gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir şeyi hak olarak talep etmek saçma olacaktır. Zira hak kavramının kullanıldığı yerde hakkın konusu olan şey yerine getirilebilir olmalıdır. Bkz.: KUYURTAR, s. 3; <http://teacherweb.com/ON/PerthDistrictCollegiateInstitute/CindyRotar/What-is-the-difference-between-a-Right-and-a-Freedom.pdf>, (erişim tarihi 30.12.15).

⁵⁶ DYKE, Vernon Van, “The Cultural Rights of Peoples”, **Universal Human Rights**, Vol.: 2, No.: 2, 1980, s. 3.

ahlaki ya da toplumsal bir talep, iddia ya da istemdir. Dyke’a göre meşru bir talep, bir ihtiyaç veya çıkarı ifade eden hak, söz konusu talebi, ihtiyacı ya da çıkarı karşılayabilecek ve karşılaması gerekenlerin ödevlerini de içermektedir. Yani haktan söz edildiğinde aynı zamanda bu hakkın içeriğini teşkil eden konuya muhatap olabilecek kimselerin ödevlerinden de söz edilmektedir. Hakkın gerçekleşip hayata geçmesi için üçüncü kişilerin, sadece hakka saygı duyma ödevi değil, aynı zamanda hak sahibi lehine birtakım edimlerde bulunma ödevi de bulunmaktadır⁵⁷.

Hakkın sözlük tanımları ve Dyke’ın “*hak*” tanımı dikkate alındığı takdirde hayvan hakları; hayvanların, bir şeye sahip olmaya ya da bir şey yapmaya dair ahlaki veya hukuki yetkisi olarak tanımlanacaktır. Bu tanım akla, hayvanların hak sahibi olma yetisine sahip olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Sorunun cevaplandırılabilmesi için öncelikle hakkın mevcudiyeti için talep ya da istemin zorunlu olup olmadığı sorunu değerlendirilmelidir. Bizce hakkın mevcudiyeti için talep ya da istem şart değildir. Bunlar sadece hakkın bir unsuru olarak kabul edilmelidir⁵⁸. Zira talep etme yetisine sahip olmayan, ayırt etme gücünden yoksun bir insan, öldürülemeyecektir; çünkü onun yaşama hakkı bulunmaktadır. Benzer şekilde anne karnındaki bir bebek, doğmadan önce mirasçı olabilecektir. Tüm bunlar hak sahibi olmanın değil; hakkı kullanmanın önüne geçen engellerdir. Bu durumun aksinin kabulü, hayvan haklarının dışında fetüsün, insanlığın gelecek nesillerinin, gençlerin ve engellilerin hak iddialarını da zayıflatacaktır. Her ne kadar hakkın varlığı hâlinde talepler daha görünür hâle geliyorsa ve kuvvetleniyorsa da; talep, haklara sahip olmanın değiştirilemez bir koşulu değildir⁵⁹. Bu yönüyle ele alındığı takdirde, hayvanlar da hak sahibi olabilecektir. Yukarıda yapılan tanım, bu gerekçelerle kabul edilemez.

Tartışılması gerekli olan bir diğer husus hakkın, hak sahibine ödev yükleyip yüklediğidir. Genel kabul gören görüş, hakları olan bir varlığın,

⁵⁷ GÖKPINAR, Mahmut, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, *TBB Dergisi*, 2015, Cilt: 120, s. 26.

⁵⁸ Örneğin Türk Medeni Kanunu’nun 8. maddesine bakıldığında “*Her insanın hak ehliyeti vardır. Buna göre bütün insanlar; hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara ehil olmada eşittirler.*” hükmü görülecektir. Bu hükümle hak sahibi olabile ehliyeti herkese yani tüm insanlara tanınmıştır. 9. maddede ise “*Fiil ehliyetine sahip olan kimse, kendi fiilleriyle hak edinebilir ve borç altına girilebilir.*” hükmü düzenlenmiş ve müteakip maddelerde ayırt etme gücüne sahip olmak, kısıtlı olmamak ve erginlik fiil ehliyetinin şartları olarak sıralanmıştır.

⁵⁹ EDMUNDSON, s. 354.

başkalarının haklarına saygı duyma ödeviyle de bağlı olduğudur⁶⁰. Sorulması gereken sorular “*Hak aynı zamanda ödev yükler mi?*” ve “*Eğer yüklüyorsa bu durumda hayvanlar hak sahibi olabilir mi?*”dir. İlk soruya olumsuz yanıt verilmesi daha uygun olacaktır. Çünkü hakkın talep içerip içermediği sorusu cevaplanırken yararlanılan örneklerden hareket edilirse görülecektir ki, ayırt etme gücü olmayanların ve çocukların, diğer insanların haklarına saygı duyma ödevini yerine getirmeseler de hakları vardır. Örneğin, çoğu hukuk sisteminde yaşama hakkına sahip olan ayırt etme gücünden yoksun kişi, komşusunu öldürdüğü gerekçesiyle idama mahkum edilemeyecektir.

Eğer ödevin, hakkın zorunlu bir unsuru olduğu ve hayvanların da hak sahibi olduğu kabul edilirse; hayvanlara hiçbir zaman yerine getiremeyecekleri ödevler de yüklenmiş olacaktır. Bu, açıkça zalimliktir. Hayvanlarla insanlar arasında kurulma ihtimali olan candan ilişkilerin yok olmasını bile gündeme getirebilir. Zira hak sahibi hayvanlar, onlara yüklenen bu ödevin ve ödevin yüklediği sorumluluğun bilincinde değildir. Örneğin, bir köpek bir koyunu katlettiğinde, sahibinin değil; köpeğin, zarardan dolayı dava edilmesi düşünülemez⁶¹.

Tüm bu gerekçelerle bizce talep ve ödev, hakkın zorunlu birer unsuru değildir. Hakkın tanımından talep ve ödevin çıkarılması durumunda, hayvanların da hak sahibi olabileceği kabul edilmelidir.

II. HAYVANLARIN KORUNMASINA DAİR GÖRÜŞLERİN FELSEFİ TEMELLERİ

A. YARARCI BAKIŞ: “*HAYVANA ZARAR VEREN, İNSANA DA ZARAR VERİR!*”

Hayvan refahının temelleri, klasik yararçı felsefeye dayanmaktadır. Ayrıca “*hayvan özgürleşmesi*”ni sistematikleştiren Signer, yararçı felsefenin kurucularından Bentham’ın modern yandaşıdır⁶². Fakat bu konuyu incelemiden önce, sorgulanması gereken meşhur bir söyleyişten dem vurulmalıdır: “*Hayvana zarar veren, insana da zarar verir!*”. Bu söyleyiş, gazetelerin, haber kanallarının, hayvanların korunmasını savunan derneklerin ve insanların dillerine pelesenk olmuştur. Bizce bu söyleyiş, açıkça klasik yararçı felsefenin ürünüdür. Çünkü bu söyleyişte, hayvanların insan türünden

⁶⁰ Bir hakka sahip olmanın değeri, diğerlerinin o hakka saygı duymaya dair ödevine dayanmaktadır. Bkz.: EDMUNDSON, s. 346.

⁶¹ SCRUTON, s. 60

⁶² FRANCIONE, (2008), s. 254.

olmamaları nedeniyle zarar görmesi bir kenara bırakılmakta ve bir sonraki adımda, insanların zarar görmesi olasılığına odaklanılmaktadır. Sonuç olarak bu söyleyişte; insanlar, merkeze alınmakta ve insanın, tür bakımından hayvandan üstün olduğu kabulüyle hareket edilmektedir.

Signer, “*Hayvan Özgürleşmesi*” adlı kitabında bu türden bir söyleyişten kaçındığını belirtmiştir. O’na göre, insanlara ve hayvanlara iyi davranmak çakışabilir. Fakat insanların hayvanlara kibar olmasının gerçek nedeni bu değildir. Signer’e göre, hayvanların menfaatleri dikkate alınmalıdır. Çünkü onların menfaatleri vardır ve onların, ahlaki bağlamdan koparılması adil değildir. Signer’e göre burada söz konusu olan, insanların değil; hayvanların menfaatleridir⁶³.

Yararcı felsefenin⁶⁴ kurucularından olan ve Signer’a felsefi zemin sağlayan Jeremy Bentham⁶⁵ ve John Stuart Mill ise, bu söyleyişi destekler gözükmektedir. Zira hayvan refahı kavramının XIX. yüzyılda Britanya’da doğuşundan itibaren, hayvanların insanlardan daha az ahlaki değeri olduğu varsayımı hâkim olmuştur. Bentham ve Mill de, hayvanların insanlar tarafından kullanılmasına karşı çıkmamıştır. Onlara göre hayvanlar acıyı ve mutluluğu hisseden varlıklardır. Fakat onların insanlar tarafından kullanılmamaya ilişkin bir menfaatleri yoktur. Çünkü onların öz farkındalıkları yoktur. Bu yüzden, varlıklarının devamı konusunda da bir menfaatleri yoktur. Onların tek menfaati, kendilerine iyi muamele edilmesidir⁶⁶. Bu anlamıyla Bentham ve Mill’e göre hayvanların haklarından da söz edilemez.

Amerikalı akademisyen Francione’ye göre bu tutum; yararcılıkta, hak kavramına sıcak bakılmamasıyla ilişkilendirilebilir. Hakkın göz ardı edilmesi

⁶³ SIGNER, Peter, **Animal Liberation**, Harper Collins Publishers, New York, 2002, s. 244.

⁶⁴ Klasik yararcı teori, kökenleri itibariyle Antik Yunan’daki en önemli temsilcisi Epikür (Epicurus) olan hedonizm (hazcılık) anlayışına dayanmaktadır. Epikür acıyı kötü, hazzı ise iyi olarak nitelendirmektedir. Antik Yunan düşüncesindeki bu görüş, İngiliz düşünürlerce yeni bir kavrayışla ele alınmıştır. Yararcılara göre insan doğası gereği haz veren şeyleri ister ve acıdan kaçınır. Haz verenler sevinç doğurduğu için iyi, doğru, haklı; elem verenler ise acıya neden oldukları için kötü, yanlış ve haksızdır. Bkz.: ÖKTEM, Niyazi/TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, **Felsefe, Sosyoloji ve Hukuk**, Der Yayınları, İstanbul, 2012, s. 315.

⁶⁵ Bentham, hayvanlar konusunda savlar ileri süren ilk düşünür olarak kabul edilmektedir. Bkz.: SHERRY, s. 11.

⁶⁶ FRANCIONE, Gary L./CHARLTON, Anna E., “Abolitionist Approach to Animal Rights” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 1-2.

başkalarının yararına bile olsa mümkün değildir. Çünkü hak, çıkarın etrafına koruyucu bir duvar örmektedir. Sadece sonuçların önemli olduğunu savunan bir kısım yararlılar ise, sonuçlar öyle gerektirdiğinde hakkın etrafına örülmüş bu koruyucu duvarın yıkılmasını istemektedir⁶⁷.

Bentham, insanı merkeze koysa ve hayvandan üstün görse de hayvanların geri kalanının tiranlıkla ellerinden alınan hakları kazanacağını ifade etmiştir. Çünkü Bentham’a göre; yetişkin bir at ya da köpek, ussal kapasitesi ve iletişim yetileri bakımından, bir günlük, bir haftalık, hatta bir aylık bir bebekle kıyaslanamayacak kadar gelişmiştir. Kaldı ki öyle olmadığı farz edildiğinde bile ona göre, bunun bir önemi yoktur. Sorulması gereken, hayvanlar “Akıl yürütebiliyorlar mı?” ya da “Konuşabiliyorlar mı?” değil; “Acı çekebiliyorlar mı?”dır⁶⁸. Benzer şekilde Mill de “Eğer bir eylemin hayvanlara çektiği acı, insana verdiği zevkten daha fazla ise, o eylem ahlaki midir?” sorusunu sormuş ve bu sorunun cevaplanması için yarar ilkesinin devreye sokulması gerektiğini ifade etmiştir⁶⁹.

Bentham ve Mill’den felsefi temellerini alan hayvan refahı görüşünün, genel görünüm itibarıyla yararlı olduğu ileri sürülmüştür⁷⁰. Çünkü bu görüşte, ahlaki açıdan “iyi”, insanların refahına yani onların menfaatinin tatminine göre belirlemektedir⁷¹. Bilindiği gibi insanların hayvanlara dair pratiklerinin çoğu (yemek için yetiştirmek, spor için avlamak, deneylerde kullanmak gibi) onlar üzerinde bir zarar doğurarak insanlara fayda sağlamaktadır. Hayvan refahı görüşü, herhangi bir pratiğin değerlendirilmesinde hayvanların maruz kaldıkları zararlara karşı insanların yararlarını ölçmektedir. Yararlar açıkça zararlardan üstünse o pratik, meşrudur. Fakat hayvanlara verilen zararlar, insanların elde ettikleri yararlardan fazlaysa o pratik, meşru olmayacaktır. Bu yüzden hayvan refahı görüşünde her olay, kendi özelliklerine göre değerlendirilmektedir. Bu tutum, hayvanların boğa güreşleri gibi kanlı sporlarda kullanılmasının tamamen kaldırılması şeklinde bir tavır alınmasını

⁶⁷ FRANCIONE, (2008), s. 249, 250.

⁶⁸ BENTHAM, Jeremy, **An Introduction to The Principles of Morals and Legislation**, T. Payne and Son, London, 1780, s. 351: Of the Limits of The Penal Branch of Jurisprudence.

⁶⁹ MILL, John Stuart, “Whewell on Moral Philosophy” **Autobiography and Literary Essays by John Stuart Mill**, (ed. John M. Robson, Jack Stillinger), University Of Toronto Press, Collected Works, Vol.: X, s. 185-187.

⁷⁰ REGAN, (1998), s. 36, FRANCIONE/CHARLTON, s. 1.

⁷¹ MATHENY, Gaverick, “Utilitarianism and Animals” **In Defense of Animals** Second Wave, (ed. Peter Singer), Blackwell Publishing, 2006, s. 14. SUMNER, L. W., “Animal Welfare and Animal Rights”, **The Journal of Medicine and Philosophy**, Vol.: 13, 1988, s. 162.

ise engellememektedir⁷².

Francione'ye göre Bentham ya da Mill'e getirilebilecek ilk eleştiri, hiçbir zaman hayvanların, insanların malı olma statüsünü sorgulamamış olmalarıdır. Ayrıca ona göre; Bentham'ın yaklaşımında iki ciddi hata bulunmaktadır. Birincisi, hayvanların hissetme yetisine sahip oldukları ancak kendilerinin farkında olmadıkları ya da hayatlarını sürdürmede bir çıkarları olmadığı iddiası sorunludur. İkincisi insanlarla hayvanlar arasındaki farklılıklar nedeniyle hayvanlara yeri doldurabilir kaynaklar olarak muamele edebileceği iddiası, hayvanların çıkarlarının ahlaken önemsenmesini de imkânsız hâle getirmektedir⁷³. Sonuçta Bentham ve Mill'in savunularının aksine hayvanların acı çekmeleri de önemsenmeyecektir. Bu, hayvanların çıkarlarını hiç önemseyen diğer görüşlerle Bentham ve Mill'in görüşleri kıyaslandığında, onların görüşlerinin de aynı sonuçlara götürüyor olması demektir⁷⁴.

Hayvan özgürleşmesi görüşünün mimarı olan Signer, Bentham'ın meşhur vecizesini desteklemekte ve ileri sürdükleriyle yararcı felsefenin temel savları örtüşmektedir⁷⁵. Signer'e göre acı çekebilme ve zevk alma yetisi, menfaatlere sahip olmanın önkoşulu olmalıdır. Signer bu hususu, "*Bir taşın fırlatılması, taşın menfaatine değildir*" çünkü taş acı çekebilme ya da zevk alabilme yetisine sahip değildir diyerek açıklamıştır. Bu yüzden ona göre, taşın refahının artırılması için hiçbir şey yapılamayacaktır. Oysa Signer, bir farenin eziyet edilmemeye dair menfaati olduğunu, çünkü farenin, eziyetten dolayı acı çekebildiğini belirtmiştir. O'na göre, bir varlık acı çekebiliyor ya da zevk duyabiliyorsa, dikkate alınması gereken başkaca bir şey yoktur. Konulması gereken tek sınır, budur. Bu sınırın zekâ, ussalık ya da tür gibi başka karakteristiklerle belirlenmesi keyfidir⁷⁶. Signer, kitabında ileri sürdüğü

⁷² SUMNER, s. 162.

⁷³ FRANCIONE, (2008), s. 254.

⁷⁴ FRANCIONE, (2008), s. 254.

⁷⁵ Doktrinde Signer, daha çok yararcı felsefenin taraftarı olarak nitelendirilmektedir. Bkz.: FRANCIONE, Gary L., "Animal Rights Movement, New Welfarism", **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998, s. 40, SUMNER, s. 161; ROWLANDS, Mark, **Animal Rights Moral Theory and Practice**, 2. Edition, Palgrave Macmillan, UK, 2009, s. 1, 55; YOUNT, s. 149; SHERRY, s. 11. Llorente bunun bir yanlış anlaşılma olduğunu ve Signer'in yararcı olmadığını iddia etmektedir. Bkz.: LLORENTE, Renzo, "The Moral Framework of Peter Signer's Animal Liberation: An Alternative to Utilitarianism", **Ethical Perspectives**, Vol.: 16, No.: 1, 2009, s. 62.

⁷⁶ SIGNER, Peter, "A Utilitarian Defense of Animal Liberation", **Animal Rights and Human**

görüşlerin sadece acıyı en aza indirme ilkesine dayandığını belirtmektedir⁷⁷.

Bu ilkeden hareketle Signer, “*Nasıl hayvanlara daha az çektirerek daha fazla yiyecek elde edilebilir?*” sorusunu sormuş ve yapılması gerekenin hayvan eti tüketiminin sonlandırılması olduğunu çünkü onları acı çektirmeden öldürmenin bir yolu olmadığını olsa da insanların belli tipte bir besini tatması için hayvanları öldürmesinin meşru olmadığını savunmuştur. Zira bu durumda hayvanlar, insanların amaçlarının araçları olmaktadır⁷⁸. Ayrıca Signer, hayvanlar üzerinde yapılan deneyleri de ele almıştır. Signer’e göre; deneyinde hayvanları kullanmasını gerekçelendirmek için deneyinin önemli olduğunu iddia eden kişiye, hayvanlarla aynı zihinsel seviyedeki beyin hasarlı bir insanı da deneyinde kullanmayı planlayıp planlamadığı sorulmalıdır. Signer böyle bir deneyin yapılabileceğini hayal bile edemediğini belirtmektedir. O’na göre ırkçılık ve türçülük arasındaki benzerlik bu anlamıyla deney alanında da görülmektedir⁷⁹.

Signer tarihsel süreç boyunca insanların birbirlerine karşı ten rengi ya da cinsiyet gibi nedenlerle ayrımcılık uyguladığını belirtmiştir. Fakat ona göre bugüne kadar uygulanan bu türden ayrımcılıklar son değildir. Ayrımcılıkların son bulduğundan bahsedilmesi de sakıncalıdır. Zira Signer’e göre; bugün aynı durum hayvanlara yapılan ayrımcılık için gündeme gelmiştir. İnsanlar, onların insan türünden olmamaları nedeniyle hayvanlara karşı ayrımcılık yapmaktadır. O’na göre hayvanlar üzerinde deney yapılması ve onların etinin yenilmesi bu ayrımcılığın, yani türçülüğün iki belirgin şeklidir. Diğer iki şekle kıyasen daha önemsiz olsa da, son türçülük şekli, ona göre; çağdaş felsefede görülebilmektedir. Bugün üniversitelerde okutulan felsefe derslerinde insanların diğer türlerle olan ilişkilerine dair önyargılarına meydan okunmamaktadır. Ayrıca sorgulanmamış varsayımları ele alan felsefeciler bile okuyucuların türçü alışkanlıklarını devam ettirmelerini onaylama eğilimindedir. Ahlaki ve siyasi felsefedeki eşitlik sorunu, ona göre sadece “*insani eşitlik*” olarak formüle edilmektedir. Bunun etkisi, bir tür olan insan ve hayvanın eşitliğinin başlı başına bir sorun olarak ele alınmamasıdır. Signer’e göre bu durum, felsefenin yerleşik inançları yıkmadaki başarısızlığını

Obligations, (ed.Tom Regan, Peter Signer), Prentice Hall, 1976, s. 77.

⁷⁷ SIGNER, Peter, **Hayvan Özgürleşmesi**, (çev. Hayrullah Doğan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 62.

⁷⁸ SIGNER, (2002), s. 159, 160.

⁷⁹ SIGNER, (2002), s. 83.

göstermektedir⁸⁰.

Signer'ın “*hayvan özgürleşmesi*” terimini kullanması, hayvanlar için olduğu kadar insanlar için de “*haklar*” kavramını reddetmesine dayanmaktadır. O'na göre bazı düşünürler hayvanların haklara sahip olmadığını göstermek için çok zahmet çekmiştir. Onlar, otonom olmanın, toplumun bir üyesi olmanın, diğerlerinin haklarına saygı duymanın ya da adalet duygusuna sahip olmanın haklara sahip olmanın koşulları olduğunu iddia etmiştir. O'na göre bu iddialar, hayvanların özgürleşmesiyle ilgili değildir. Haklar siyasi bir kullanımdır, fakat hayvanlara olan davranışlarımızda radikal bir değişim yapmak için gerekli bir kullanım değildir⁸¹. Signer bunun yerine türçülüğün kaldırılması ve tüm türler arasında eşitliğin sağlanmasını savunmaktadır. O, yararcı bir bakıştan yola çıkarak tüm canlıların menfaatlerine eşit muamele edilmesi ve özen gösterilmesi gerektiğini iddia etmektedir⁸².

Francione'ye göre Signer, insanların mal statüsünde olmasını reddederek, tüm türçülüklere karşı çıkmakta, bu anlamda özgürleşmeyi savunmaktadır. Fakat hayvanların, mal statüsünde olmasında hiçbir sorun görmemektedir. Bu yönüyle savunduğu “*eşit muamele ve özen*” gösterilmesi iddiasına aykırı bir yaklaşım sergilemektedir⁸³.

B. KANTÇI BAKIŞ: “DEĞER”

Hayvan haklarının felsefi gerekçelendirilmesinde Kant, önemli bir yer teşkil etmektedir. Kant'a göre ikili bir yapıya sahip olan insan, bir yanı ile doğal bir varlık, diğer yanı ile ise akli bir varlıktır. Doğada sıkı bir nedensellik hâkimdir, insan doğanın bir parçası olarak bu nedenselliğin de bir parçasıdır. Bu anlamıyla arzularının kölesidir. Ancak aynı zamanda akli bir varlık da olan ve bu özelliği ile diğer varlıklardan ayrılan insan, nedenler zincirini kırabilir. Özgürlüğün başlangıcı, bu noktadır. Sonuçta insan, bir yönüyle doğaya bağlı olsa da bir yanı ile özgürdür. Yani insanın özgürlüğünün temeli, aklıdır⁸⁴.

Kant'a göre, aklın yasaları vardır. Bunlar “*olması gerekeni*” belirtmektedir. Akılla kavranan dünyada, doğanın aksine nedensellik söz konusu değildir. Çünkü insan, bu yasalara uyup uymamakta özgürdür. Ancak yasalara uyduğunda insan olma, uymadığında ise insanlık vasfından ayrılma

⁸⁰ SIGNER, (2002), s. 237.

⁸¹ SIGNER, (2002), s. 8.

⁸² SUMNER, s. 162.

⁸³ FRANCIONE, (2008), s. 277.

⁸⁴ ÖKTEM/TÜRKBAĞ, s. 162, 163.

durumu söz konusudur. İnsanın sorumluluğu, sahip olduğu bu özgürlüğe dayanmaktadır. Kant’a göre aklın temel yasası, “Öyle eyle ki, her defasında senin istemenin maksimi aynı zamanda genel bir yasamanın ilkesi olarak da geçerli olabilsin.”dir. Bu noktada kişinin istemesi, nedensellikten kopmuştur. Çünkü herhangi bir etki ortaya çıksın diye yapılması gereken bir eylemin buyruğu değildir⁸⁵. Bu yasa, koşulsuz olup, insanı bir eyleme zorlamaktadır. İşte bu eylemin adı ise, “ödev”dir.

Kant’a göre bir koşulu beraberinde getiren bir buyruk, aklın yasası sayılmamalıdır. Çünkü özgürlük, istemeyi nedenselliğin dışında bırakmaktadır. Dolayısıyla kişinin kendi mutluluğu, menfaati ya da hoşnutluğu istemenin belirleyici nedeni olduğunda, ahlaklı bir tutumdan ya da ödevin yerine getirilmesinden söz edilemeyecektir⁸⁶. Kant bu anlamıyla yararçı felsefenin tam karşısında yer almaktadır.

Kant’a göre insan, sahip olduğu akıl ve aklın getirdiği özgürlük nedeniyle değerlidir. Bu değerinden ötürü daima başlı başına bir amaç olarak görülmelidir. Özellikle başkalarının bazı yararlar elde etmesi amacıyla birisine bilerek zarar vermek, elde edilen yarar ne kadar büyük olursa olsun, her zaman yanlıştır. Çünkü bu durumda insan, araçsallaştırılmaktadır ki bu Kant’ın felsefesine göre kabul edilemez bir durumdur. Değerli olan insana, diğerlerinin saygılı davranma ödevi de bulunmaktadır ve ona asla araçsal bir değeri varmış gibi davranılamayacaktır⁸⁷.

Hayvan haklarının gerekçelendirilmesinde Kant’ın “değer” görüşünden hareket edilmekte ve hatta bu görüş bir adım öteye taşınmaktadır. Hayvan hakları savunucularına göre, örneğin yenilmek üzere yetiştirilen ve laboratuvarlarda kullanılan hayvanlara her zaman amaç olarak davranılmalı, onlar asla araçsallaştırılmamalıdır. Yani hayvan haklarının bu şekilde temellendirilmesinde aynı insanlarda olduğu gibi bu hayvanların da kendilerine saygıyla davranılması hakkı vardır⁸⁸.

Fakat Kant temel alınarak yapılan bu gerekçelendirme eleştiriye açıktır. Bizce Kant’ın görüşlerinin temelinde yer alan “özgürlük” ve “akıl” kavramları, hayvan haklarına dair bu savlarla uyuşmamaktadır. Zira hayvanlar ne akıl

⁸⁵ KANT, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 5. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2014, s. 23, 28, 33-36.

⁸⁶ KANT, (2014), s. 40.

⁸⁷ REGAN, (2003), s. 30, 67, 68.

⁸⁸ REGAN, (1998), s. 36, 37.

sahibidir ne de özgürdür. Bu yüzden onlar, başlı başına birer amaç olarak kabul edilemez. Keza Kant, “*Etik Üzerine Notlar*” adlı eserinde bunu açıkça belirtmiştir: “*Hayvanlara konu gelince, bizim onlara karşı doğrudan ödevimiz yoktur. Hayvanlar öz bilince sahip değildir ve sadece bir amacın aracı olarak var olmaktadır. Amaç insandır... Bizim hayvanlara karşı ödevimiz sadece insanlığa karşı olan dolaylı ödevimizdir*”⁸⁹.

Kant’a göre bir insan daha fazla bir işe yaramadığı için köpeğini vurursa, köpeğe karşı ödevini ihlal etmiş olmayacaktır. Çünkü köpek, karar verme yetisinden yoksundur. Fakat o kişi kendisinin nazik ve insani özelliklerine zarar vermiş olacaktır ki bu onun insanlığa karşı ödevinin bir parçasıdır. Bilim insanları deney yapmak için yaşayan bir hayvanı kullandıklarında bu kesinlikle zulümdür. Fakat iyi bir amaç için gerçekleştirilmektedir. Sonuç olarak Kant’a göre insanın ödevi, sadece insanadır. Hayvanlara karşı ödevi ise, insanın insanlığa karşı dolaylı ödevidir⁹⁰.

Birçok teoriye kıyasla en çok bilinen haklar teorisini Tom Regan⁹¹ “*Hayvanların hakları var mıdır?*” sorusunu cevaplandırmadan önce “*İnsanların hakları var mıdır?*” sorusunun cevaplandırılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu soruyu cevaplandırmak için Kant’a atıfta bulunmaktadır. Kant “*değer*” kavramını kullanırken; Regan “*içkin değer*” kavramını kullanmaktadır. Regan’a göre içkin değere sahip olanlara saygıyla davranmak doğru, saygısızca davranmak ise yanlıştır⁹². Regan, sadece insanların içkin değere sahip olduğunu söylemenin, açıkça türcü bir önyargı olduğunu belirtmektedir⁹³.

Regan’a göre içkin değeri belirlemenin yolu, “*yaşamın öznesi olma*” kriteridir. Bir yaşamın öznesi olan bireyler, inançlara ve arzulara, algılama, hatırlama gibi yetilere ve kendilerinin de dâhil olmak üzere gelecek duygusuna, haz ve acı hisleriyle birlikte bir duygusal hayata, tercihlere ve esenliklerini belirleyecek çıkarlara, arzuları ve amaçları doğrultusunda eyleme geçme yetisine, zaman içinde gelişen psiko fiziksel kimliğe, başkalarına sağladıkları yararlardan ya da başkalarının çıkarlarına alet olmalarından mantıken bağımsız olarak, yaşantılarının kendileri açısından iyi ya da kötü

⁸⁹ KANT, Immanuel, *Lectures on Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 212.

⁹⁰ KANT, (2001), s. 212, 213.

⁹¹ BEAUCHAMP, s. 199.

⁹² REGAN, (2003), s. 30, 67, 68.

⁹³ REGAN, (2003), s. 94.

olması anlamında bireysel bir refaha sahip bireylerdir. Bir yaşamın öznesi olma kriterini yerine getiren bireyler, kendi başlarına bağımsız içkin bir değere sahiptir⁹⁴.

Regan, bu noktada hangi hayvanların yaşamın öznesi olduğu sorusunu sormuştur. O'na göre en azından memeliler açısından kanıtlar olumlu yöndedir. Ortak duyular, ortak dil, insanlarla ortak olan davranışlar, ortak anatomik yapı, ortak sinir sistemi ve ortak kökenler bu yanıtı desteklemektedir. Ayrıca memeliler, yalnızca insanların biyolojik akrabası olmakla kalmayıp, ruhsal akrabalarıdır. Tıpkı insanlar gibi bu dünyanın içinde, onun farkında, kendi yaşadıklarının farkındadır ve başlarına geleni önemsemektedir. Dolayısıyla insanlar gibi onlar da yaşamın öznesidir⁹⁵. Bu yönüyle insanlarla eşit içkin değer sahiptir ve onlara gösterilen muamele ve saygı, insana gösterilenle eşit olmalıdır. Böylece yaşamın öznesi olan hayvanlara saygı göstermek, bir nezaket meselesi olmaktan çıkmakta ve adalet meselesi olmaktadır⁹⁶. Regan'a göre; insanların kategorik olarak daha üstün, daha yüksek, daha alçak şeklinde sınırlandırılmasını reddeden bu fikir, hayvanlar ve insanların mukayesesinde de uygulanmalıdır. İnsanlar daha üstün ya da yüksek değildir. Hayvanlar da daha düşük ya da alçak değildir. Ahlaki önem açısından insanların içkin değeri ve onlarınki eşittir⁹⁷.

Regan, memeli hayvanların bir yaşamın öznesi olarak görülmesini destekleyen faktörlerin, diğer türdeki hayvanlar için de geçerli olabileceğini savunmuştur. Bu bağlamda kuşlar ve balıklar da dâhil tüm omurgalılardan bahsetmiştir. Fakat tartışmanın selameti için, savunduğu tezleri en az tartışmalı örneklerle yani memeliler ve kuşlarla sınırlı tutmaya razı olduğunu belirtmiştir⁹⁸.

Regan, Signer'in yararcılığını reddetmiş, birçok hayvan türünün ahlaki hakları olduğunu savunmuştur. O'na göre bu türden hayvanlar "*içkin değer*"e sahiptir. Bu yüzden insanlar, o hayvanların sahip olduğu değere saygı duyacak şekilde davranmak zorundadır. Regan için içkin değer, nesnel bir sahipliktir. Yani bir bireyin içkin değere sahip olup olmadığı, diğerlerinin o bireye gösterdiği değere göre belirlenmemektedir. Bu değer sadece onun doğasına,

⁹⁴ REGAN, Tom, **Case for Animal Rights**, University of California Press, USA, 1983, s. 153.

⁹⁵ REGAN, (2007), s. 91.

⁹⁶ REGAN, Tom, "Hayvan Hakları için Temel Argümanlar (The Case for Animal Rights)", (çev. Elçin Gen), **Birikim Dergisi**, No.: 195, 2005, s. 5.

⁹⁷ REGAN, (2003), s. 94.

⁹⁸ REGAN, (2007), s. 94.

nasıl türden bir varlık olduğuna dayanmaktadır. Bu sav, Regan'ı en azından bir açıdan doğal haklar doktrinine yaklaştırmaktadır⁹⁹.

Regan kendisini tutkuyla hayvan haklarına inananlardan saymıştır. Ama iddiasına göre tutkulu inancı, kör duygusallıktan, akla saygısızlıktan ya da insan sevmemeden kaynaklanmamaktadır. Regan hayvan haklarına inancını, hayvan haklarının kabulünün mantıki açıdan daha tatminkâr olduğu gerekçesiyle oluşturmuştur¹⁰⁰. Regan'a göre haklara sahip olmak bir çeşit koruyucu ahlaki kalkan sağlamaktadır. Bu “geçilmez” işareti olarak da tasavvur edilebilir. Eğer insanların hakları olduğunu varsayarsak bu işaretin iki şeyi yasakladığı görülebilecektir. Yasaklardan ilki, diğerlerinin ahlaki olarak bize zarar vermede özgür olmaması, diğeryse başkalarının istedikleri gibi vücudumuza zarar vermemesi ya da bizi öldürememesi ve bizim özgür seçimimize karışmamasıdır. İki durumda da geçilmez işareti diğerlerinin özgürlüklerini ahlaki olarak sınırlandırarak, hakları korumaktadır. Ayrıca hak, insanlara ahlaki güç olarak koz kazandırmakta, ahlaki statü olarak eşitlik sağlamakta, ahlaki iddia olarak adaleti tesis etmekte, ahlaki hak olarak geçerli talep vermekte ve ahlaki bir bütün olarak saygınlık oluşturmaktadır. Bunlar hakların anlamı ve önemini anlamak açısından önemlidir¹⁰¹.

Regan'a göre hayvanların hakları olduğunu reddeden diğer teoriler başarısızdır. Örneğin insanların hayvanlara karşı doğrudan ödevleri olmadığını söylemesi tatmin edici değildir. O'na göre türcü ahlaki teoriler, insanın karakterinden dolayı ödevde sahip olduğunu belirten teoriler, yararçı teori, Kant'ın fikri ve hayvan refahı teorileri yetersizdir. Kendi iddiası olan hayvanların hakları olduğu konusunda sağlam bir delili olup olmadığı sorusuna insan haklarını işaret ederek cevap vermektedir. O'na göre bu sahalarda sağlam deliller gösterilmesi mümkün değildir. Bu yüzden onun iddiasının aksi kanıtlanmalıdır. Bu külfet de onun ulaştığı sonuçlara karşı çıkan diğerlerine aittir¹⁰².

Regan, hayvanlar ve insanların çıkarları çatıştığında ne yapılması gerektiğini anlatmak için bir metafora yararlanmıştır. Bu metafora bir kurtarma botunda dört normal insan ve bir köpek vardır. Beşinden biri denize atılmazsa bottakilerin hepsi ölecektir. Regan'a göre köpek, denize atılmalıdır.

⁹⁹ ROWLANDS, s. 1, 2.

¹⁰⁰ REGAN, (2003), s. XIII.

¹⁰¹ REGAN, (2003), s. 25-29.

¹⁰² REGAN, (2003), s. 95, 96.

Çünkü bottakilerin tümünün içsel değeri eşit olsa bile, köpeğin ölmesinin doğuracağı zarar ile insanın ölmesinin doğuracağı zarar kıyaslanamaz¹⁰³.

Regan bu metafora, insanın hayatı ve hayvanın hayatının kıyaslanamayacağını belirtmiştir. Oysa teorisinde köpekler ve insanların eşit değerde olduğunu savunmaktadır. Bu durum çevre ve hayvan çalışmaları profesörü Jamieson'a göre akla; Regan'ın iddiasının, hangi durumlarda pratiğe yansıtacağı sorusunu gelmektedir. Zira Regan yararcı teorisinin aksine kendi teorisinin hayvan deneylerini tümünden reddettiğini savunmaktadır. Fakat onun kurtarma botuna dair verdiği metafor hatırlanırsa, tek bir normal insanın hayatı için bile sayısız hayvanın hayatı feda edilecektir¹⁰⁴. Bu da büyük bir çelişki yaratmaktadır.

C. HAYVAN DOĞASI

Regancı görüşün yanında hayvan hakları görüşünün felsefi temeli olarak “*hayvan doğası*” argümanı gösterilebilir. Bu argümana göre hayvanlar, doğal canlılardır. Her biri, doğada ayrı birer işlev yerine getirmektedir. Dolayısıyla tüm varlıklar gibi doğanın mevcudiyetini ve sürekliliğini sağlayan hayvanlar, kıymetlidir. Onların doğadaki işlevlerinin devamının sağlanması, tüm evrenin varlığı açısından zaruridir. Bu yüzden hayvanların doğal yaşam şartlarının korunması ve kendi doğalarına uygun yaşama koşullarının sağlanmasına dair hakları bulunmaktadır. Onların sahip olduğu bu hakkı yerine getirecek olan; yani hayvanların doğal özelliklerinin korunması ve biyolojik sistemlerinin işlevini sürdürmesini sağlamak ödeviyle donatılmış olan, insandır. Hayvanların doğalarının korunmasına yönelik hakları ihlal edildiği takdirde, suçlanacak olan da yine insandır.

1. Doğal Hukuk

Hayvanların doğasının korunmasına dair insanın ödevi, İlk Çağ'da doğal hukuk¹⁰⁵ tarafından yüklenmiştir. “*Doğa*” kavramı üzerine kurulu olan doğal hukuk; tabiatla geçerli olan hukuk, tabiattan kaynaklanan hukuk, tabiata uygun olan hukuk demektir. Aynı şekilde İlk Çağ doğal hukukçuları tarafından hukukun geçerliliğinin ölçüsü olarak görülen adalet de doğaya uygunluk

¹⁰³ REGAN, (1983), s. 324.

¹⁰⁴ JAMIESON, Dale, “Rights, Justice, and Duties to Provide Assistance: A Critique of Regan's Theory of Rights”, *Ethics*, Vol.: 100, No.: 2, 1990, 359.

¹⁰⁵ Hukuk felsefesi tarihinde önemli ve sürekli rolü olan bir düşünce akımını temsil eden Tabii Hukuk anlayışı, tarihsel bir evrime sahiptir ve farklı kişisel öğretilerde farklı anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle tek tip bir tabii hukuk anlayışından söz edilmesi olanaksızdır. Bkz.: GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s.149.

ile tanımlanmaktadır. Doğaya uygun olan adil; doğaya aykırı olan ise gayri adildir¹⁰⁶.

İlk Çağ doğal hukukçuları tarafından hukuk ve adaletin ölçüsü olarak görülen “doğa” ile kastedilen şey, beşerî değil, fiziki ve biyolojik doğadır. Yani İlk Çağ doğal hukukçuları, “doğa”dan; fiziki doğa düzenini anlamıştır. Onlara göre, “toplumsal düzen”, “doğal düzen”e uygun olmalıdır. Aynı şekilde insan doğası da fizikî ve biyolojik doğaya tâbidir. Dolayısıyla insanların koyduğu kanunlar da, biyolojik doğanın koyduğu kanunlara uygun olmalıdır¹⁰⁷. Söz konusu bu yaklaşım, insanın hayvan doğasına saygı duyma ödevinin temellerinden birini oluşturmaktadır. Zira doğada var olan düzene uyum sağlanması, ancak hayvanların doğalarının korunmasıyla olacaktır.

2. Ekolojik Bakış

İlk Çağ’da doğal hukuk tarafından yüklenen bu ödev, bugün çevre etiğinin yüklediği bir ödevdir. İnsanın diğer canlı ya da cansız varlıklarla ilişkilerini düzenleyen, varlık bütünlüğü bilincine dayanan yeni bir kültürün geleneği olarak ortaya çıkan çevre etiği, ekosistemi oluşturan tüm varlıkların uyum ve işbirliği içinde var olabileceği bir yaşam etiğinin temelini oluşturmaktadır¹⁰⁸. Ekolojik bulguları çevre etiğine ilk uygulayanlardan biri, Aldo Leopold’dur. Leopold’a göre toprak etiğinde birey, bağımsız parçalardan oluşan ve toprakları, suları, bitki ve hayvanları içeren bir topluluğun parçasıdır. Bu anlamıyla bu topluluğun bütünlüğünü ve güzelliğini koruyan her şey, etikdir¹⁰⁹.

Alman düşünür Hans Jonas ise, insanın hayatta kalmasının dünyayı ve dünyanın geleceğinin korunmasına dair çabalara bağlı olduğunu savunmaktadır. Jonas insan merkezci bakış ve faydacı bakış açısından tam olarak ayrılmaya da, Batı uygarlığının saplandığı nihilizmi, insanın doğaya karşı sorumluluğunu vurgulayarak aşmaya çalışmaktadır¹¹⁰. Hatta “insanlığı” sorumluluk

¹⁰⁶GÖZLER, Kemal, “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, **Muhafazakâr** Düşünce, Cilt:4, Sayı: 15, 2008, s. 79.

¹⁰⁷ Doğal hukukta tabiatın kanunu (fusus) ve insanların koyduğu kanun (nomos) arasında ikilik vardır. Bkz.: FRIEDMANN, Wolfgang, **Legal Theory**, Fourth Edition, Stevens & Sons Limited, London, 1960, s.47.

¹⁰⁸ Bugün çevre etiği tartışmalarında yer alan en önemli sorun etiğin, insan mı, canlı mı yoksa çevre merkezci mi olması gerektiğine yöneliktir. Bkz.: AKKOYUNLU ERTAN, Kırılcım, “Çevre Etiği”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 1, 1998, s. 135.

¹⁰⁹ AKKOYUNLU ERTAN, s. 136.

¹¹⁰ ŞAHİN, Ümit, “Yeşiller ve Hayvan Hakları”, **Birikim Dergisi**, No.: 195, 2005, s. 2.

kapasitesine sahip olmasıyla tanımlamaktadır. Jonas’a göre sorumluluk, fiziki varoluşumuzun ontolojik bileşimini ahlaksal olarak tamamlamaktadır. O’na göre tabiatın “*kendinde iyiliği*” insanda derin bir saygı uyandırmaktadır. Bu “*iyiyi*” oluşturan her organizmanın kendi varlığının devamına yönelik doğal çabası ise, “*ahlaksal bir aracı olan*” insanın kendisinde, tüm canlıların varoluşunu amaç edinen bir sorumluluğa dönüşmektedir¹¹¹. Jonas, doğada tanımladığı erekselliği insan aracılığıyla ahlaksal dizgeye taşımıştır ve böylece insana yüklediği “*ödev*” ile insanın doğanın “*herhangi*” bir unsuru olarak tanımlanmasını engellemiş olmaktadır¹¹².

SONUÇ YERİNE: “ŞİZOFRENIYE İLAÇ MAHİYETİNDE”¹¹³

Tarafımızca yazılmış bu makalede hayvanların korunmasına dair görüşler ele alınmıştır. Her görüşün takdir edilecek yanları olduğu gibi eleştirilecek yanları da bulunmaktadır. Fakat bizce “*hayvan doğası*” argümanı, ele alınan görüşlerden daha tutarlıdır. Çünkü “*doğa*” merkeze alındığında, tutarsızlık kendiliğinden ortadan kalmaktadır. Zira “*doğa*”ya müdahale edilemez, “*doğa*” değiştirilemez ya da “*doğa*”, herhangi bir tarafın lehine kullanılamaz. Doğa sadece vardır ve insanlar korumaya devam ettiği sürece

¹¹¹ JONAS, Hans, **The Imperative of Responsibility**, University of Chicago Press, 1984, s. 10, 136, 137.

¹¹² ŞAHİN, s. 2.

¹¹³ Resimler için Bkz.: AKALIN, Şebnem, “Kuşevi”, **İslam Ansiklopedisi**, Yıl: 2002, Cilt: 26, s. 472, 473.

var olacaktır. Bu yüzden “doğa” (tümel anlamda doğa ya da insan, hayvan ya da bitki doğası) ölçü alınmalı ve ona uygun olan, iyi; uygun olmayan ise, kötü addedilmelidir. Doğanın içeriğinin belirlenmesi ise şüphesiz felsefecilerin, hukukçuların, siyasetçilerin ya da sıradan şahısların işi değildir. Bilim insanlarının, biyologların ve çevre bilimcilerin işidir.

İlk Çağ’da doğal hukukun ve günümüzde çevre etiğinin insana yüklediği hayvan doğasını koruma ödevinin, nasıl yerine getirildiğine dair tarihimizde çarpıcı örnekler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti mimarisinde XVI. yüzyıldan itibaren örneklerine rastlanan serçe, güvercin gibi kuşların barınması için binaların cephelerine yapılan ve zamanla süsleme öğesi niteliği kazanan kuş evleri bu örneklerden birisidir. Bu evler literatürde; kuş köşkü, kuş sarayı, serçe sarayı ve güvercinlik adlarıyla da geçmektedir. Sıva, ahşap, tuğla veya taştan işlenmiş kuş evleri çoğunlukla cami, medrese, han veya türbelerde görülmekle birlikte sivil mimaride de uygulama alanı bulmuştur. Yapıların kuzey rüzgârını almayan cephelerine, kuşların düşmanlarının ulaşamayacağı yüksekliklere, güneşten ve yağıştan korunmaları için geniş saçakların ve konsolların altına yerleştirilmiştir¹¹⁴. Bu husus, zamanı ve kökeni bilinmemesini rağmen, Türk kültüründe ve mimarisinde diğer hiçbir coğrafyanın tanıklık etmediği bir durumdur¹¹⁵. Bu örneklerde insanların, doğal ortamlarını tahrip ve işgal ettiği hayvanlara karşı ödev bilinciyle hareket ettiği görülmektedir. Kentleşmeyle doğadan uzaklaşan kuşların doğasının korunması amacıyla bir özür mahiyetinde bu türden evler inşa edilmiştir. Bugünkü mimaride artık kuş evlerine rastlanmamaktadır. Barınacak yer bulamayan kuşlar, şehirlerimizi büyük ölçüde terk etmiştir¹¹⁶.

Bir başka ilginç örnek, tarihteki ilk hayvan hastanesi olan ve Bursa’da kurulmuş Gurabahane-i Laklakan’dır. Bu hastane, kentleşmeyle göçleri zorlaşan ve göç yolunda yaralanan ya da bitap düşen leylekleri tedavi etmek için kurulmuştur¹¹⁷.

¹¹⁴ AKALIN, s. 472.

¹¹⁵ ERMAN, Deniz Onur, “Bird Houses in Turkish Culture and Contemporary Applications”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol.: 122, 2014, s. 307. <http://www.marra-kech-riad.co.uk/2015/01/the-mysterious-holes-in-the-walls-of-marrakech/>, (erişim tarihi 14.03.16).

¹¹⁶ SUNGURBEY, İsmet, *Hayvan Hakları Bir İnsanlık Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.: 3685, İstanbul, 1992, s. 97.

¹¹⁷ ORUÇ, Soner, “Kuş Evleri Almadan Verebilmenin Sembolü”, http://www.trakus.org/kods_bird/pdf/22856.pdf, (erişim tarihi 11.02.2016).

Hayvanların doğasına insanın duyduğu derin saygıyı göstermek açısından takdire şayan başka bir örnek Osmanlı Devleti avcılığında görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde avcılar, üç kısma ayrılmaktaydı: Padişahla beraber ava giden ulufeli avcılar, muhtelif orta ve bölükler efradı arasında bulunan tımarlı avcılar ve muafli avcılar. Muafli avcılar, kendi aralarında yuvacı, kayacı, tülekçi ve yavrucu gibi sınıflara ayrılmaktaydı. Yuvacılar ve kayacılar, sarp ve kayalık yerlerde yuvaları arayıp bulmakta; tülekçi ve yavrucular ise, yavruların büyümesini ve kanatlanmasını sağlamaktaydı. Bu hizmetlerine karşılık bu avcıların emrine çiftlikler verilmekte ve avcılar, vergiden muaf tutulmaktaydı. 1528 tarihinde çıkarılan bir Kanunname'de Padişah, kuşlarla ilgilenen avcıların defter tutmasını ve bu defterlere, vahşi doğanların, çakırların, şahinlerin ve diğer kuşlarla yavrularının nerede ve ne durumda olduklarının yazılmasını emretmekteydi¹¹⁸. Bu Kanunname, hayvan hakkı olarak “*hayvan doğası*”nı merkeze alması nedeniyle önemlidir. Avcılık yasaklanmamasına rağmen, yavruların avlanması ya da zarar görmesi engellenerek, vahşi kuşların doğadaki varlığı korunmakta ve türlerinin devamı sağlanmaktaydı.

1502 tarihli başka bir Kanunname'de ise “*ve ayağı yaramaz bargiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canâverdir. Her kangısında da eksük bulunursa, sahibine tamam etdüre. Eslemeyeni gereği gibi hakkından gele. Ve hammallar ağır yük urmayalar, müte'aref üzerine ola*” hükmüne yer verilmiştir. Yukarıdaki maddede hayvanların dilsiz canlılar olduğu için duydukları acıyı anlatamayacakları bu yüzden onlara gerekli özenin gösterilmesi gerekliliği ifade edilmiştir¹¹⁹. Bir katıra taşıyabileceğinden fazla ağırlık yüklenmesi, onun doğasına uygun davranılmaya dair hakkını zedelemektedir. Bu yönüyle insanların hayvanları kullanabileceği, fakat bunu onların doğalarına uygun olarak yapmaları gerektiği belirtilmiştir.

XIX. yüzyılın başında Londra'da gerçekleşen bir isyan, insanların “*hayvan doğası*”nı korumaya yönelik çabalarına çarpıcı başka bir örnek

¹¹⁸ AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, 1992, s. 62, 63.

¹¹⁹ Hayvan haklarının XX. yüzyılın başında savunulmaya başlandığı düşünüldüğü takdirde, bu maddenin çok ilerici bir hukuk anlayışının mahsulü olduğu anlaşılabacaktır. Bkz.: AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, 1990, s. 295. Osmanlı Devleti'nde hayvanların korunmasını amaçlayan “*Sokak Hayvanlarına Emek Veren Vakıf*”, “*Hayvanlara Mera Açan Vakıf*”, “*Güvercinhane Yaptırma Vakfı*” ve “*Leylekleri Koruyan Vakıf*” gibi birçok vakıf kurulmuştur. Bkz.: **Tarihte İlginç Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları No.: 102, İstanbul, 2012.

oluşturmaktadır. 1902 yılında Londra Üniversitesi Profesörü Starling, Terrier cinsi bir köpeği pankreas tedavisine yönelik yürüttüğü deneyinde kullanmak için ameliyata almıştır. Ameliyattan sonra iki ay boyunca köpek, kafeste tutulmuştur. 1903 Şubatı'nda Profesör, ameliyatın sonuçlarını görmek için köpeğin karnını açmıştır. Daha sonra yarayı pensle kapatmış ve köpeği Dr. Bayliss'e teslim etmiştir. Dr. Bayliss ise ders verdiği esnada öğrencilerine göstermek için, köpeğin boynunda tamamen yeni bir yara daha açmıştır. Acılar içinde kıvranan köpek, yarım saat sonra araştırmacı lisansı olmayan Dale'e verilmiştir. Dale, köpeğin ölmesine sebep olmuş, köpeğin ölümü üzerine açılan dava sırasında, İngiliz halkı ayaklanmıştır. Gönderilen sayısız mektup üzerine, basın bu durumu bir “*adalet*” meselesi olarak ele almıştır. “*Kahverengi köpek isyanı*” olarak anılan bu olay, hayvanların deneylerde kullanılmasına dair ilk büyük ve sesli karşı çıkış olarak tarihe geçmiştir¹²⁰.

Verilen tüm bu örneklerde hayvanların, “*doğal canlılar*” olduğu ve doğal yaşam şartlarının korunmasıyla hayvanların kendi tabiatlarına uygun yaşama kapasitelerinin sağlandığı gözlemlenmektedir. Tüm bu örnekler, girişte belirtildiği üzere hayvan ve insan arasındaki “*şizofrenik*” durumun aşıldığını göstermekte adeta bu şizofreniye ilaç gibi gelmektedir.

¹²⁰ http://www.navs.org.uk/about_us/24/0/286/, (erişim tarihi 05.03.2016).

KAYNAKÇA

İnternet Kaynakları

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=animal, (erişim tarihi 02.03.2016).

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=right, (erişim tarihi 03.03.2016).

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=right, (erişim tarihi 03.03.2016).

http://www.navs.org.uk/about_us/24/0/286/, (erişim tarihi 05.03.2016).

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/animal>, (erişim tarihi 06.01.16).

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/liberation>, (erişim tarihi 02.03.2016).

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/right>, (erişim tarihi 06.01.16).

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/welfare>, (erişim tarihi 07.01.16).

<http://teacherweb.com/ON/PerthDistrictCollegiateInstitute/CindyRotar/What-is-the-difference-between-a-Right-and-a-Freedom.pdf>, (erişim tarihi 30.12.15).

Diğer Kaynaklar

A Dictionary of Biology, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, 1996.

A Dictionary of Science, Sixth Edition, Oxford University Press, Oxford, 2010.

ABERCROMBIE, M./HICKAMN, M./JOHNSON, M. L./THAIN, M., **The New Penguin Dictionary of Biology**, Eighth Edition, Penguin Books, 1990.

AKALIN, Şebnem, “Kuşevi”, **İslam Ansiklopedisi**, Yıl: 2002, Cilt: 26.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, 1992.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki**

Tahlilleri, İstanbul, 1990.

AKKOYUNLU ERTAN, Kıvılcım, “Çevre Etiği”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 1, 1998.

AKTAŞ, Hamza, “İslam’da Çevre Bilinci ve Eğitimi”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt: 9, Sayı: 8, 2014, 153-170.

BEAUCHAMP, Tom L., “Rights Theory and Animal Rights”, **The Oxford Handbook of Animal Ethics**, (der. BEAUCHAMP, Tom L./FREY, R. G. Frey), Oxford University Press, New York, 2011.

BENTHAM, Jeremy, **An Introduction to The Principles of Morals and Legislation**, T. Payne and Son, London, 1780.

BERLIN, Isaiah, “İki Özgürlük Kavramı”, **Kirpi ve Tilki Seçme Makaleler**, (der. Murat Borovalı, çev. Mete Tunçay, Zeynep Mertoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

BERLIN, Isaiah, **Four Essays on Liberty**, Clarendon Press, Oxford, 1969.

CAVALIERI, Paola, “Animal Liberation Ethics”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

CRANSTON, Maurice, “İnsan Hakları Nelerdir?”, **Sosyal ve Siyasal Teori**, (der. Atilla Yayla), Siyasal Kitabevi, 1993.

DEGRAZIA, David, “Autonomy of Animals, Animal Rights” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

DYKE, Vernon Van, “The Cultural Rights of Peoples”, **Universal Human Rights**, Vol.: 2, No.: 2, 1980, 1-21.

EDMUNDSON, William A., “Do Animals Need Rights?”, **The Journal of Political Philosophy**, Vol.: 23, No.: 3, 2015, 345–360.

ELIADE, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına**, (çev. Ali Berktaş), Üçüncü Basım, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

ERMAN, Deniz Onur, “Bird Houses in Turkish Culture and Contemporary Applications”, **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, Vol.: 122, 2014, 306-311.

FRANCIONE, Gary L., **Hayvan Haklarına Giriş, Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?**, (çev. Renan Akman, Elçin Gen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

FRANCIONE, Gary L., “Animal Rights Movement, New Welfarism”, **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

FRANCIONE, Gary L./CHARLTON, Anna E., “Abolitionist Approach to Animal Rights” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

FRASER, David, “Animal Welfare” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

FRIEDMAN, Milton, **Kapitalizm ve Özgürlük**, (çev. Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu), Altın Kitaplar, İstanbul, 1988.

FRIEDMANN, Wolfgang, **Legal Theory**, Fourth Edition, Stevens & Sons Limited, London, 1960.

GIBSON, Miah, “The Universal Declaration of Animal Welfare”, **Deakin Law Review**, Vol.: 16, No.: 2, 2011, 539-567.

GÖKPINAR, Mahmut, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, **TBB Dergisi**, Cilt: 120, 2015.

GÖZLER, Kemal, “Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, **Muhafazakar Düşünce**, Cilt:4, Sayı: 15, 2008, 77-90.

GÜRİZ, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.

JAMIESON, Dale, “Rights, Justice, and Duties to Provide Assistance: A Critique of Regan’s Theory of Rights”, **Ethics**, Vol.: 100, No.: 2, 1990, 349-362.

JONAS, Hans, **The Imperative of Responsibility**, University of Chicago Press, 1984.

KANT, Immanuel, **Lectures on Ethics**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

KANT, Immanuel, **Pratik Aklın Eleştirisi**, 5. Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2014.

KISTLER, John M., **Animal Rights, A Subject Guide, Bibliography**

and **Internet Companion**, Greenwood Press, USA, 2002.

Kur'anı-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, 26. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 86-A, Ankara, 2012.

KUYURTAR, Erol, **Haklar**, <http://www.liberal.org.tr/sayfa/haklar-erol-kuyurtar,232.php>, (erişim tarihi 10.02.2016).

LINZEY, Andrew, “Christian Theology and Animal Rights”, http://www.shapworkingparty.org.uk/journals/articles_89/6_Linzey.pdf, (erişim tarihi 10.02.2016).

LLORENTE, Renzo, “The Moral Framework of Peter Singer’s Animal Liberation: An Alternative to Utilitarianism”, **Ethical Perspectives**, Vol.: 16, No.: 1, 2009, 61-80.

MATHENY, Gaverick, “Utilitarianism and Animals” **In Defense of Animals**, Second Wave, (ed. Peter Singer), Blackwell Publishing, 2006.

MILL, John Stuart, “Whewell on Moral Philosophy” **Autobiography and Literary Essays by John Stuart Mill**, (ed. John M. Robson, Jack Stillinger), University Of Toronto Press, Collected Works, Vol.: X.

NİSANYAN, Sevan, Sözlerin Soyağacı, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

ORUÇ, Soner, “Kuş Evleri Almadan Verebilmenin Sembolü”, http://www.trakus.org/kods_bird/pdf/22856.pdf, (erişim tarihi 11.02.2016).

ÖKTEM, Niyazi/TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, **Felsefe, Sosyoloji ve Hukuk**, Der Yayınları, İstanbul, 2012.

REES, Paul A., **Dictionary of Zoo Biology and Animal Management**, Wiley Blackwell, 2013.

REGAN, Tom, “Animal Rights” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall, Greenwood Press), USA, 1998.

REGAN, Tom, “Hayvan Hakları için Temel Argümanlar (The Case for Animal Rights)”, (çev. Elçin Gen), **Birikim Dergisi**, No.: 195, 2005.

REGAN, Tom, **Case for Animal Rights**, University of California Press, USA, 1983.

REGAN, Tom, **Kafesler Boşalsın Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, (çev. Serpil Çağlayan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

ROWLANDS, Mark, **Animal Rights Moral Theory and Practice**, 2.

Edition, Palgrave Macmillan, UK, 2009.

SCRUTON, Roger, **Animal Rights and Wrongs**, <http://www.demos.co.uk/files/Animalrightsandwrongs2nded.pdf>, (erişim tarihi 09.02.2016).

SHERRY, Clifford, J., **Animal Rights: A Reference Handbook**, 2. Edition, Greenwood Publishing, USA, 2009.

SIGNER, Peter, **Hayvan Özgürleşmesi**, (çev. Hayrullah Doğan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.

SIGNER, Peter, “A Utilitarian Defense of Animal Liberation”, **Animal Rights and Human Obligations**, (ed. Tom Regan, Peter Signer), Prentice Hall, 1976.

SIGNER, Peter, **Animal Liberation**, Harper Collins Publishers, New York, 2002.

SUMNER, L. W., “Animal Welfare and Animal Rights”, **The Journal of Medicine and Philosophy**, Vol.: 13, 1988, 159-175.

SUNGURBEY, İsmet, **Hayvahn Hakları Bir İnsanlık Kitabı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.: 3685, İstanbul, 1992.

SZYTBEL, David, “Distinguishing Animal Rights from Animal Welfare” **Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare**, (ed. Marc Bekoff with Carron A. Meaney, Foreword by Jane Goodall), Greenwood Press, USA, 1998.

ŞAHİN, Ümit, “Yeşiller ve Hayvan Hakları”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 195, 2005.

Tarihte İlginç Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları No.: 102, İstanbul, 2012.

Türkçe Sözlük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, Ankara, 2010.

YAYLA, Atilla, **Liberalizm**, 6. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2011.

YOUNT, Lisa, **Animal Rights**, Revised Edition, Infobase Publishing, USA, 2008.

